

«St. Michaels Kirke i Bjerget»

– LITT OM MIKAELSHULA VED NORSJØ I TELEMARK

I Grenlandsområdet i nedre Telemark, ved Nordsjø, i nærheten av Skiensvassdraget som igjen står i nær forbindelse med kysten og havet, befinner den såkalte Mikaelshula seg. Den er et kulturminne med en fascinerende og gåtefull historie, og med stor tiltrekningskraft på sinnene opp gjennom historien. Men hvilken funksjon hadde denne hulen i virkelig gamle dager, og hva var det som utspilte seg der? Vi kjenner i liten grad til denne kulturhistorien. Men det er fristende å påstå at det nettopp er den delen av historien vi ikke har noen umiddelbar tilgang til, som er den mest interessante. Så hvordan nærme seg denne?

I Skien kommune, ved Gisholt gård i Dalsbygda, to kilometer nordvest for Skotfoss, noen få kilometer unna Skien by, kan man parkere bilen slik jeg gjør og gå stien, de ca. 30-40 minuttene med gange mot Nordsjø og Mikkelsfjellet, hvor Mikaelshula befinner seg. Hulen ligger plassert i en fjellside på østsiden av innsjøen Nordsjø, ca. 30 meter over vannflaten. Selve fjellet omkring hulen består av «middelkornig gneisgranitt»¹, men selve hulens område har en løsere variant, som naturens elementer har tæret på gjennom årtusenene den gang vannstanden var på høyde med hulen, og slik har den – sannsynligvis – blitt til.

Om ikke Mikaelshula akkurat er utilgjengelig, så krever det likevel en viss anstrengelse å ta seg frem dit det siste stykket, for den gamle kulturminne-hulen befinner seg i et ulendt terreng. Det er hogget inn trappetrinn i fjellet, satt opp gelendre og hengt opp rep til å holde seg selv i, for å unngå fallulykker. Dette fredede kulturminnet² er altså med andre ord jevnlig besøkt, helt sikkert mer nå de siste årene enn tidligere, tatt i betraktning inflasjonen det så å si har gått i det «å komme seg på tur», en

Ved inngangen til Mikaelshula

ynet beskjeftigelse i over hundre år for nordmenn flest; men nå, i begynnelsen av det 21. århundret, mer enn noensinne, og rekreasjonsbehovet for naturopplevelser ser ut til å være økende.

Mikaelshula er ca. 20 meter dyp, 7 meter bred og 3 meter høy. Innerst i hulen smalner den sterkt og ender nesten vertikalt opp i fjellet. Selve huleåpningen er ca. 4 m bred og 4,5 m høy. Hulen er nok et resultat av naturens arbeid, men er opplagt også bearbeidet av menneskehender. Hulen var faktisk på et tidspunkt en kirke, viet til erkeengelen St. Mikael. Det er gjort undersøkelser som antyder at hulen har vært inndelt i forhall, skip og et kor.³ Det skal også ha hengt en klokke i huletaket. Det finnes også hull, antageligvis stokkehull, på hver side av huleåpningen, så hulen har antageligvis på et tids-

punkt vært lukket av.⁴ Men når man besøker hulen i dag er det umiddelbart vanskelig å forestille seg at det en gang har vært utstyrt en kirke inne i hulen. Selve hulegrunnen består i dag av sand.

Fascinerende nok er Mikaelshula nevnt i en god del skrifter opp igjennom århundrene fra høymiddelalderen av. Men arkeologisk materiale er det dessverre dårlig stilt med. Mikaelshula skal for første gang skal være nevnt i et brev av 8. mars 1341, der lagmannen i Skien innberetter et drap som skal ha skjedd på Norsjø ved «Mikialsbærgh».⁵ Mikaelshula er også benevnt i biskop Eysteins jordebok eller «Røde Bok» fra 1398 som «Kirkja i Mikjålsbergi» med jordegods under seg.⁶ Norge var katolsk-kristent i middelalderen som resten av Vest-Europa, og Mikaelshula var selvsagt et katolsk kirkested før reformasjonen i Norge i 1536/37. Etter Røde Bok og Povel Huitfeldts stiftsbok fra 1575 å dømme, var Mikaelshula et sted hvor en prest holdt til og holdt regelmessig messe i katolsk tid i Norge.⁷ Men man kan selvsagt diskutere hva begrepet «regelmessig» egentlig inneholder. Har det vært daglige messer, ukentlige, eller er det bare holdt messe ved høytidsdager? Om dette er det vanskelig å si noe helt sikkert. Hulens utilgjengelighet og dens relative litenhet tatt i betraktning, er det vanskelig å se for seg at en menighet samlet seg der relativt hyppig, som historikeren Gjone har bemerket.⁸ For øvrig forteller Stiftsboken av 1575 at «Mikelsberrig Capels» gods og verdi er lagt under presten i Skien. Med andre ord er den katolske presten avsatt etter reformasjonen, og Mikaleskirken i fjellet lå deretter øde og tom – i hvert fall offisielt.⁹ Men man kan selvfølgelig lett tenke at den lokale befolkningen, eller i hvert fall deler av den, ikke har forlatt sin kulturarv sånn helt uten videre, og at det har foregått visse markeringer av tradisjonelle merke- og høytidsdager i årtiene etter reformasjonen.

Man kan i forlengelsen av disse historiske kjensgjerningene selvsagt spørre: siden når har det vært en (katolsk) kirke i hulen? Har den vært et kirkested helt siden den såkalte kristningen av Norge? Ja, kanskje før?¹⁰ Og man kan selvsagt også spørre om hvorfor det i all verden ble lagt en kirke der, i denne hulen i fjellet, som ligger ved Nordsjø i nedre Telemark. Hva vi i hvert fall vet, er at kirken, den katolske kirke, gjerne anla kirker der det tidligere hadde vært såkal-

Mikaelshula sett innenfra

te hedenske kultsteder. Med andre ord overtok man kultstedene fra den gamle hedenske religionsutøvelsen som hadde blitt drevet bort. Dette er i seg selv et interessant fenomen, og vitner om en indirekte anerkjennelse av den forutgående religionsutøvelsen og stedenes karakter av å være vigslede, hellige. Forfedrekulten sto ennå sterkt, også inn i kristen tid, og denne kulten var knyttet til gravplasser og -steder. Den nye, kristne religionen overtok ofte disse gamle grav- og kultstedene. Det er ikke så vanskelig å forestille seg at Mikaelshula nettopp har vært et slikt før-kristelig kultsted, men vår viten om dette fortaper seg i historiens mørke tåke. Om dette vet man – ennå – nesten ingenting, selv om forestillingene om at det nettopp forholder seg slik nærmer seg et fellestrekk i mange av de kildene som foreligger.

Ole Worms og det forunderlige tempel

Litt nedenfor hulen, noen få meter før man er fremme, er det satt opp en plakett som opplyser om den

danske oldtidsforskeren Ole Worms (1588-1654) som faktisk beskriver Mikaelshula i sitt verk *Danorum monumentorum libri sex* fra 1643, i det korte kapittelet om *Templum Mirabile*, Det forunderlige templet. Men det er høyst tvilsomt om Ole Worms selv har besøkt hulen ved Nordsjø, antageligvis har han fått tilsendt meddelelser om hulen gjennom sitt omfattende kontaktnett som skal ha strukket seg over store deler av Europa. Han sendte selv studenten Jon Skonvig for å registrere lokale fornminner i Bergens Stift i 1626.¹¹ Med tanke på den detaljerte beskrivelsen av Mikaelshula hos Worms, må han i hvert fall på en eller annen måte ha vært i kontakt med en eller flere personer som har kunne gi ham en ganske detaljert beretning om Mikaelshula. Det kan selvsagt også tenkes at en assistent også har blitt sendt til Øst-Norge med for eksempel Oslo eller Tønsberg som utgangspunkt, som kan ha besøkt Mikaelshula ved Nordsjø i Telemark, og gitt sin beretning derfra, for alt vi vet.

Ole Worms beskrivelse av «Det forunderlige tempelet» stammer fra et drøyt århundre etter reformasjonen (verket utkom i 1643), og beskriver en hule som tidligere var viet til kirke, men som på tidspunktet for Ole Worms beskrivelse er forlatt og skal ha vært ødelagt av brann. Worms skriver at hulen

► hadde alter og annet kirkeutstyr, prydet med hellige ornamenter, og kirken var helliget D. Michael (D står antagelig for: Duellius, som betyr: Krigeren). Dessverre ble den sørgelig ødelagt ved brann.

I midten av hvelvet kan man se en uthogd åpning, og i den var det en jernkrok som folk tror var til å henge en klokke i. Bare gjennom døren er det adgang til templet, og bare gjennom den kommer lyset inn.¹²

Worms beskriver også at «[o]ppe på fjellet, over templet, eksisterer det ennå en kirkegård med et stort kors og mange gravhauger. På denne kirkegården pleier de innbyggere som bor på denne siden av fjellet, begrave sine døde».¹³ Avslutningsvis beskriver han at det i gamle dager var en mengde mennesker samlet til St. Mikaelsfest (mikkelsmesse). Det skal da ha blitt holdt et festmåltid i sammenheng med rituelle handlinger og lek, men at dette på Ole Worms tid hadde blitt avskaffet.¹⁴

Ole Worms beretning vitner om en dramatisk historie, om en overgang fra katolisisme til lutheranisme, som samtidig også er overgangen fra middelalder til nytiden i Norge. I det hele tatt er den en liten detaljfortelling om en den historiske fremveksten av nye bevissthetsforhold: Nå skulle alt det gamle som fantes av kultisk visdom som den katolske kirke hadde tatt opp i seg fra før-kristelig tid, glemmes og fortrenkes. Menneskene skulle bli rasjonelle lutheranere, altså måtte de lære seg å glemme, også her, langt ute i Europas periferi. Den brannen som Worms beskriver, er antageligvis en beskrivelse av virkelige forhold; Mikaelskirken ble antageligvis påsatt i etterkant av reformasjonen.¹⁵

Mikaelshula ble altså forlatt etter reformasjonen i Norge, og – kan man få inntrykk av – nærmest glemt. Likevel, man skal huske at Worms beskrivelse stammer fra omkring 100 år etter reformasjonen, og «det forunderlige templet» ser stadig ut til å ha sin tiltrekningskraft intakt. Bare det at Worms har beskrevet Mikaelshula overhodet, vitner om dette. Det finnes for øvrig flere beskrivelser av Mikaelskirken fra reiseskildringer fra 17- og 1800-tallet.¹⁶ Beretningene om Mikaelshula forteller om et sted med et særegent ry og atmosfære, men med en uklar og dunkel betydning, som igjen har gitt inspirasjon til dikterisk utfoldelse: Ifølge Andreas Munchs skjønnlitterære fortelling «St. Michaels Kirke i Bjerget» fra 1852¹⁷ skal en viss «Fader Sylvester» være den siste munk i Mikaelshula. Den romantiske legendefortellingen om Fader Sylvester bærer selv i seg nærmest en melankolsk bevissthet om historiens skjebnetunge smertensvei. Om den også bærer i seg en flik av historisk sannhet eller ikke, er kanskje av mindre betydning.

Munchs fortelling åpner med at den nye tids representant, lutheraneren Povel Ringkjøping ror ut på Norsjø. Han har vært på besøk til sin kallsbror i Holla. Han sovner, men våkner av at rokarene ligger på kne og korser seg. Fra Mikaelshula ses et svakt lys og dempet messesang. Herr Povel blir provosert og vil dra dit opp og konfrontere den eller de som befinner seg i hula og det «avguderiet» som utspiller seg der. Men rorkarene er fryktsomme og vil ikke følge ham til hulen. Men Herr Povel ville få en slutt på dette, og satte ut vakter for å finne ut neste gang det lyste fra grotten.

En kveld senere ut på høsten drar Herr Povel dit opp alene. Det er den 28. september, kvelden før mikkelsmesse. Der møter han den gamle Fader Sylvester, som har sin bolig i det som før var det gamle sakristiet, det lille hulrommet bakerst i hulen. Fader Sylvester forteller at han er den siste innviede til «St. Michaels kirke i fjeldet», selv om han og hans trosbrødre for mange år siden ble fordrevet derfra. Den gamle presten selv har flakket vidt omkring i Europa i alle årene etterpå, men har følt kallet i sin alderdom til å dra tilbake til Mikaelshula ved Norsjø, og dø der. Han kan fortelle at folkene på Gisholt gård – det gamle jordegodset som lå under Mikaelskirken kan vi skyte inn – er klar over at han befinner seg der, og har lovt å ta seg av begravelsen den dagen de finner ham død i hulen. Povel følte medynk med det gamle menneske etter hans fortelling, og lar Fader Sylvester i fred der, den siste tiden han har igjen. De skilles i en slags forsoning og gjensidig forståelse. En tid etter dette møtet skal Fader Sylvester ha blitt begravet i det gamle sakristiet, i dets «sandbund» og sakristiet skal ha blitt lukket igjen, og som Munch avslutter sin fortelling, «at Hulen nu virkelig for stedse var øde».

Grundtvig og Mikaelshula

Etter reformasjonen ser den ut til å få ligge der i fred, Mikaelshula. Men ryet, hulekirkens tiltrekningskraft, ser aldri ut til å gå helt i glemmeboken, som vi allerede har vært inne på. På 1800-tallet har kunstnere, (nasjonal)romantikere og vitenskapsmenn nærmest valfartet til hulen. Romantikkens interesse for fortidslevninger spiller her inn.¹⁸ I sin artikkel om «Grundtvig og Mikaelshola» går Ole Martin Høystad inn på diktet «Nyaars-morgen» av den danske dikter og folkehøyskolegrunnlegger Grundtvig, som i konkret forstand henviser til Mikaelshula i sitt dikt: «I Tellemarks Egne, / ved Nord-Søe, et Fjeld, [...] En Kirke var før, / Med Trapper fuldsære, / Michael til Ære, / Udhugget, indhulet i Steen!». Den kjensgjerning at Grundtvig har tatt i bruk Mikaelshula som motiv for sitt store og delvis biografisk orienterte dikt (Han har vel og merke aldri besøkt Mikaelshula i konkret forstand), er jo oppsiktsvekkende i seg selv, og særlig interessant i lys av Grundtvigs interesse for den norrøne gude- og helte-diktning, og hans vilje til å integrere den-

ne hedenske kulturarven med kristendommen, «slik at ånda til 'høie Odin' og 'hvide Krist' kunne sameinast til ein kamp for alle skapande krefter» som Høystad formulerer det.¹⁹ Og nettopp Mikaelshula blir allerede hos Ole Worms forstått som en tidligere hedensk kultplass før den ble viet til kirke på et eller annet tidspunkt i norsk middelalder. Worms beretning om Mikaelshula har antageligvis Grundtvig selv lest. Resten gav fantasiens innlevelsessevne.

Diktet «Nyaars-morgen» er et merkelig selvbiografisk dikt, uvanlig i seg selv, og forteller om de impulser som fylte Grundtvigs liv og de store mål han hadde for seg selv og hva han ønsket å bidra med i sin samtid. Og det var å ta med den døde fortiden inn i «de levendes land» som Høystad skriver. «Det gjeld nemleg om å kunne smelte ismuren mellom fortidas døde historie og «de levendes» navn».²⁰ Altså ikke å gjenoppvekke fortiden til gammel storhet, som bare er et rent sentimentalt og høyst betenkelig prosjekt, men derimot gjenoppvekke det til *forvandlet* form på veien inn i fremtiden. En høyere potens av hedenskap og kristendom kunne man kanskje si. Og nettopp Mikaelshula har på fascinerende vis blitt brukt, eller blitt poetisk følt som denne fremtids-utopiens egnede motiv og uttrykk.

Å forstå Mikaelshula som et terskel- eller møtested for hedendom og kristendom er interessant på flere måter. Kanskje burde man i større grad se nærmere på hulen som *fenomen* hvis man søker en dypere eller mer utvidet forestilling om Mikaelshulas opprinnelse som kultsted fra tiden før den del av historien som er kjent for oss. «Hula» som et slags terskelsted mellom artefakt og natur – slik kunne man kanskje formulere det – er nettopp kjent som et egnet sted for fordypelse, og gjennom en slik fordypelse å evne og ta seg forbi det sløret av virkelighet som den umiddelbare sanseopplevelsen gir. Den kirkelige tradisjonen forteller at apokalyptikeren Johannes mottok sin åpenbaring nettopp i en hule på den lille øya Patmos i Middelhavet.

I forlengelsen av slike assosiasjoner og spekulasjoner kan man ganske lett kan tenke seg at Mikaelshula opprinnelig har vært et slikt terskelsted eller kontemplasjonssted hvor man søkte å komme i kontakt med naturens elementer, krefter, ja vese-

ner. Også til Mikaelshula kan man komme seilende, og man kan undres på hvilken måte man kan ha kommet seilende dit, i virkelig gamle dager, ja for tusenvis av år siden, den gangen landskapet var tilnærmet uberørt av mennesker og vannstanden sto mye høyere.

Erkeengelen Mikael

Likevel, noe særlig mer om hulen vet vi ikke – foreløpig. Men det vi jo vet, er at den var innviet til (erke)engelen Mikael. Det finnes flere eksempler fra det europeiske kontinentet på hulekirker og kirker plassert på fjell innviet til nettopp Mikael, som for eksempel Monte Gargano i Syd-Italia og Mont Saint Michel i Normandie i Frankrike, som helt klart har vært kjent over hele Europa og har stått som forbilder for et utall Mikaelkirker rundt omkring i Europa, også i Norge. Mikael selv møter vi egentlig bare på et lite knippe tekststeder i Bibelen, som for eksempel i Gammeltestamentes *Daniels bok* 12,1 samt *Johannes Åpenbaring* 12,7 som de mest kjente stedene. Mikael er en kjempende, krigende engel i kamp mot det onde. Mikael-helligdommer og kirker er gjerne lagt til huler og fjell fordi der skal Mikael kjempe mot dragen eller Satan i endetiden. Særlig sentralt er motivet med Mikael's kamp mot dragen fra Johannes Apokalypse. Det finnes ennå ca. 20 kirker viet til Mikael i Norge i dag, som gjenspeiler at Mikael var en populær helgen i middelalderen. Andre eksempler er slottskirken i Tønsberg, og hulekirken på Selja.

Hva slags norrøn gudedyrkelse eller kulthandlinger som har utspilt seg i hulen før den ble viet til Mikael, har vi dessverre ingen historisk kunnskap om, men det er mulig å tenke seg at Mikael ikke er en «tilfeldig» valgt engleskikkelse, som «tok over» kultstedet i kirkens navn på en rent utvendig måte. Men foreløpig blir dette dessverre også bare spekulasjoner.

Fragmenter av hulens etterliv

Hva mer kan sies om Mikaelshula? Ut ifra de dokumentene som finnes, kommer vi over et par anekdoter, små detaljer om hulens etterliv som fascinasjonssted. I «Porsgrunds Blad» den 15. august 1863, kan vi lese at en viss dansk mekaniker E. Hansen skal ha kjøpt Mikaelshula med dens kirkegård på

taket, og at han akter «og gjøre stedet bedre tilgjengelig». Det blir bemerket at man ikke kan finne spor av en slik eiendomsoverdragelse. Men det samme Porsgrunds Blad kan melde fjorten dager senere at det har blitt foretatt en såkalt opprenskning i hulen, og at man har funnet »Levninger af Alteret, Nemlig Fodstykket, der var forbrent i den ene ende, men viiste tydelige spor af sort Maling eller Lakkering, tiligemed enkelte andre Stykker hvori var høvlet Hulkiler og Karnisser ... og da der over hele bunden er et kullag, er det sannsynlig at Kirken er afbrændt.» Om dette skulle medføre riktighet, hvor befinner i så fall disse levningene seg nå?

Den mest burleske anekdoten er likevel denne: Så sent som i 1982 skal en pensjonert skipskaptein fra Arendal ha satt i gang sprengningsarbeider på privat initiativ. Han lette etter spor etter fønikerne som skal ha vært i Skiensområdet et par tusen år før Kristus. Disse høyst ulovlige sprengningene gav vel og merke ingen resultater, derimot ble det påført hulen skader i gulv og tak.²¹ Likevel gir forestillingene om fønikerne næring til fantasien. For nettopp slike lokale forestillinger har vist seg vanskelig å utrydde uansett hvor sterk den vitenskapelige skepsisen har vært, at det fra tiden før, omkring og etter Kristi fødsel faktisk kan ha vært sjøfartsforbindelser mellom Middelhavet og Skandinavia for tusenvis av år siden. Om det var fønikere eller andre, er i den sammenheng av mindre betydning, det er selve *ideens* mulighet det her kommer an på. Endelig ble det i midten av det 20. århundre, sommeren 1947, foretatt visse vitenskapelige undersøkelser av arkitekt og arkeolog Gerhard Fisher, kunsthistoriker Anders Bugge og riksantikvar Arne Nygård-Nilssen med flere. De foretok undersøkelser av hulen og foretok også en mindre utgravning. De påviste spor etter en skillevegg som har delt hulen i en relativt stor forhall og et nesten dobbelt så stort skip eller kirkerom, som har vært sluttet av i et (apsidalt), avrundet kor. I taket et kuppelformet hull, hvor en klokke – antageligvis – har vært anbrakt. Skal man tro de vitenskapelige undersøkelsene, stemmer det, det Worms beskriver, at det skal ha hengt en klokke i taket, og at hulen faktisk har dannet et kirkerom i sin tid, selv om det vel og merke finnes innvendinger.²²

Hvor om enn all ting er, det som i hvert fall er

sikkert er at historien om Mikaelshula definitivt ennå ikke er skrevet ferdig. Dens gåte som før-kristelig kultussted hviler ennå i historiens mørke. Men vil nye funn kunne peke i nye retninger? Man kan i hvert fall håpe. Åpenbart burde Mikaelshula og området rundt bli utsatt for grundige arkeologiske undersøkelser. Man burde kjenne sin besøkelsestid både fra lokalt og sentralt hold. I mellomtiden besøker vi selv hulen med jevne mellomrom, og setter oss ned på toppen av Mikkelfjellet og tenker på det som har vært, og det som kanskje kan bli. Og mens man sitter der tar man seg selv uvilkårlig i å tenke:

hvis det noensinne var en klokke i taket i Mikaelshula, hvor har den i så fall tatt veien? Forsvant den for godt da man satte hulen i brann? Eller senere? Kanskje har den blitt rullet utfor hulen og ned i vannet og forsvunnet i dypet, på bunnen av Norsjø? Jeg liker å tenke at hvis man evnet å lære seg å høre konsentrert og intens nok etter, kan man ennå høre den kime dumpt der nede i dypet. Men det er vel og merke ikke en kiming fra fortiden, men fra fremtiden. Men hvor lenge skal klokken forbli der nede i dypet?

Noter

1 Gjone, Toralf, *Solum Bygds historie, bind 1*, Solum Kommune: Skien 1965, s. 288.

2 <https://kulturminnesok.no/minne/?queryString=https://data.kulturminne.no/askeladden/lokalitet/32983>

3 I «Beretning for 1947» i Fortidsminneforeningens årbok 1947: «I Mikaelskirken i Solum er foretatt prøvegravning under en ekskursjon hvor bl. a. direktør Poul Nør-lund, arkitekt Ejnar Dyggve, professor Anders Bugge, arkitektene Gerhard Fisher og Wilhelm Swendsen og riksantikvaren deltok. Det blev konstateret at hulen har hatt arkitektonisk inndeling, slik at det ikke er grunn til å tvile på at den har vært brukt som kirke.» Anders Bugge beskriver undersøkelsen av Mikaelshula i sin avis-kronikk i Aftenposten 19/3 - 1949, «Mikaelsdyrkelsen i vår kirkekunst»: «Som foreløpig resultat ble det konstateret spor etter skillevegger som synes å ha delt rommet i en ganske stor forhall, et nesten dobbelt så stort skip og et apsidalt avrundet kor der det i taket var et kupelaktig hull, kanskje til å henge en klokke i. Sannsynligheten taler for at helligdommen stammer fra vår kristendoms barnealder, og at Mikael, som han nær sagt pleide å gjøre, hadde tatt en hedensk kultplass i sin tjeneste.» En egen rapport fra denne ekskursjonen har det foreløpig ikke vært mulig å oppspore.

4 <https://www.telemark.no/Vaare-tjenester/Kulturminner/Maanedens-kulturminne/Mikaelshulen>

5 Se Gjone 1965, s. 288. Henviser til D.N.,

bind 1, s. 214-215. D.N: Diplomatarium Norvegicum : Oldbreve til Kundskab om Norges indre og ydre Forhold, Sprog, Slægter, Sæder, Lovgivning og Rettergang i Middelalderen. 1847-2011. Flere utgivere. 6 Gjone 1965, s. 289.

7 *Ibid.*

8 *Ibid.*, s. 292.

9 *Ibid.*, s. 289.

10 På Faret i Skien ved Hellevannet i Skien by fant man på starten av 2000-tallet rester av en gammel stolpekirke fra ca. 950 f. Kr., kanskje noe før. Den var antageligvis bygd på privat initiativ tilknyttet en gård. Slike små kristne samfunn og grupperinger som arkeologien nå kan fortelle oss om, vitner om en mer kompleks fortelling om den såkalte kristningen av Norge «ovenfra» gjennom kongemakten og den offisielle katolske kristningen av Norge, som er den historien Sagaene forteller. Se Gaute Reitan, «Faret i Skien – en kristen gravplass fra vikingtid og nye innblikk i tidlig kirkearkitektur», i *Viking* 2006, Norsk Arkeologisk Selskap.

11 <http://da2.uib.no/audun/deieldste.htm>

12 Gjone 1965, s. 290.

13 *Ibid.*, 291.

14 *Ibid.*

15 I H.J. *Willes optegnelser om Thelemarken*, skriver han om Mikaelshula at «[g]ulvet hælder meget ud ad Ingangen og bestaar af Sand, hvor man ved at grave finder Kul.» Wille besøkte Mikaelshulen på sin reise gjennom Telemark i 1786. (Se *Utrykte optegnelser om*

Thelemarken, utgitt av Ludvig Daae, 1881, A. W. Brøgger trykkeri, s. 13-14). Interessant nok søker han der graver eller en kirkegård på fjellet, slik jo Worms beskriver, men er ikke i stand til å finne noen: «Jeg gik øverst op paa Klippen for at finde begravelser, men uagtet jeg ledte overalt, var det mig ikke muligt at finde dem, ligesom heller ingen Begravelser vel kunde have sted i den hårde Klippe. Kun en stendynge lå midt ovenpaa Kirken, hvori var gravet, og ligeoverfor i den saakaldte Gjedø sees en ligesaadan Stendynge». Med andre ord ligger det en gammel gravrøys på toppen av Mikkelfjellet, ovenfor Mikaelshua. Påstandene til Worms om en kirkegård som fremdeles skulle være i bruk for lokalbefolkningen på 1600-tallet, bygger antageligvis på en misforståelse.

16 Gjone 1965, s. 294-295.

17 Andreas Munch, «St. Michaels Kirke i Bjerget», trykket først i *Illustreret Nyhedsblad*, nr. 23-24 i 1852.

18 Ole Martin Høystad, «Grundtvig og Mikaelshola» i Årbok for Telemark 1990, s. 98.

19 *Ibid.*, s. 102.

20 *Ibid.*, s. 107.

21 Se <https://www.telemark.no/Vaare-tjenester/Kulturminner/Maanedens-kulturminne/Mikaelshulen> eller for eksempel *Dagbladet* 14/2 - 1984, «På skattejakt med dynamitt» av Bernt Blomquist.

22 Se fotnote 3. Innvendinger hos Gjone 1965, s. 294-295.